

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАНОВЛЕННЯ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ЯКОСТІ ОСОБИСТОСТІ****THEORETICAL BASIS OF PECULIARITIES OF FORMATION OF
RESPONSIBILITY AS PERSONALITY'S QUALITY**

У статті проаналізовано становлення відповідальності як якості особистості, що характеризується динамічністю, пов'язана зі свободою вибору у поведінці людини, виступає визначаючим фактором у самореалізації та самоактуалізації. Багато авторів акцентують увагу на взаємозв'язку становлення відповідальності як значущої особистісної якості людини з рівнем розвитку її свідомості та самосвідомості.

Ключові слова: *відповідальність, самореалізація, самоактуалізація.*

The paper analyzes the establishment of liability as personality traits, which is characterized by dynamic, connected with freedom of choice in human behavior, appears crucial for self-realization and self-actualization. Several authors point to a relationship becoming the responsibility as a significant personal qualities of the person with the level of his consciousness and identity.

Key words: *responsibility, self-realization, self-actualization.*

Відповідальність є властивістю розвинутої особистості, яка безпосередньо пов'язана із свободою вибору у поведінці людини, є вирішальною у самореалізації й самоактуалізації особистості. Відповідальність, як якість особистості, характеризується динамічністю. Становлення відповідальності особистості тісно пов'язана із мотивами, ставленням, самосвідомістю, локусом контролю. Ці зв'язки є неоднозначними як на різних етапах онтогенетичного розвитку особистості, так і в індивідуальному плані.

Важливою для розуміння сутності процесу становлення відповідальної поведінки є теорія діяльності О.М.Леонтьєва. Вчений вважає, що «діяльність практично пов'язує суб'єкта з навколишнім світом, впливаючи на нього і зважаючи на його об'єктивні властивості» [3, 57]. Він стверджує, що здібності і функції людини мають суспільний характер, а тому не передаються у спадок. Ця ідея відкриває шлях до психологічної концепції самостворення людини, яка наділена свободою планувати свою поведінку і самостійно відповідати за неї.

Ряд авторів вказують на взаємозв'язок становлення значущих особистісних рис людини, зокрема відповідальності, з рівнем розвитку її свідомості і самосвідомості.

Так Г.С.Костюк пише: «Розвиток свідомості й самосвідомості є неминучою умовою становлення людини як соціальної істоти ...» [2, 142].

С.Л.Рубінштейн відзначає, що завершальне питання, яке стоїть перед нами в плані психологічного вивчення особистості, – це питання про її самосвідомість, про особистість як «Я», яка, будучи суб'єктом, свідомо привласнює все, що робить людина, відносить до себе всі висхідні (започатковані) від неї справи та вчинки і свідомо бере за них відповідальність як їх автор і творець» [8, 276].

М.В.Савчин підкреслює, що аналіз суб'єктивної сторони відповідальності (мотивів, переживань, самосвідомості тощо) є головною психологічною характеристикою досліджуваної якості. «Без вивчення цього аспекту не можна дати відповіді на питання про механізми розвитку і функціонування відповідальності як якості особистості» [9, 59]. М.В.Савчин, характеризуючи загальні та специфічні механізми відповідальності, підкреслює, що «загальними механізмами забезпечення відповідальної поведінки є: саморегуляція мотивації та поведінки, свідомість, самосвідомість і моральна самосвідомість як її компоненти. Специфічними механізмами, які забезпечують прийняття й виконання обов'язку – є зараження, наслідування значущих інших, ідентифікація, емпатія, усвідомлення та саморегуляція» [9, 212]. Отже, виникнення потреби чинити відповідально, усвідомлення особистісного сенсу предмета відповідальності, адекватна оцінка себе як суб'єкта відповідальності є важливими суб'єктивними умовами розвитку відповідальності.

Як показують експериментальні дослідження, становлення відповідальності тісно пов'язана з такою психологічною характеристикою особистості, як локус контролю. Якщо людина більшою мірою бере відповідальність за події, що відбуваються в її житті, на себе, то це є показником внутрішнього (інтернального) контролю. І навпаки, якщо вона має схильність приписувати відповідальність за все зовнішнім факторам, знаходячи причину в інших людях, у своєму оточенні, в долі або у випадковості, то це свідчить про те, що їй властивий зовнішній (екстернальний) контроль. Інтернальність-екстернальність є двома типами локалізації контролю над значущими для особистості подіями, які відбуваються в житті та діяльності. Локус контролю як інтегральна риса індивіда пов'язує між собою почуття відповідальності, усвідомлення сенсу життя, готовність до активності, а також переживання, пов'язані з «Я-концепцією». Інтернальність-екстернальність – це прояв більш глибокого утворення – суб'єктної включеності особистості в діяльність як відображення у самосвідомості зв'язків між мотивами та цілями

діяльності, переживання зв'язаності чи незв'язаності подій власного життя).

Важливим для з'ясування психологічних основ розвитку відповідальності людини є аналіз процесуального аспекту мотивації відповідальної поведінки. М.В.Савчин виділяє ряд етапів: ініціювання поведінки, вибір конкретного вчинку, реалізація наміру чинити відповідально, переосмислення вчинку після його реалізації. Кожен з цих етапів опосередкований системою умов та чинників і детермінований функціонуванням специфічних соціально-психологічних механізмів [9].

К.К.Муздибаєв виділяє чотири напрями розвитку відповідальності: від колективної до індивідуальної, від зовнішньої до внутрішньої (усвідомленої, особистісної), перехід від відповідальності за минуле до відповідальності за майбутнє, зміна в часі самого суб'єкта поведінки. Згідно К.К.Муздибаєву, відповідальність тісно пов'язана з усвідомленням особистістю змісту свого життя. Від змісту, цінностей, які спонукають людину до діяльності, мотивації її діяльності залежить активність особистості, усвідомлене ставлення до своєї діяльності «...чим більш очевидний для суб'єкта зміст його буття, тим більше відповідальними є його вчинки» [5, 128]. Відчуженість від соціальних норм і невміння знаходити сенс свого буття послабляє соціальну відповідальність і активність особистості. Тут розкритий взаємозв'язок соціальної і психологічної (зовнішньої і внутрішньої) детермінанти відповідальності.

Н.О.Мінкіна вважає, що «якщо відбувається співпадання зовнішніх вимог про відповідальну поведінку з внутрішнім ставленням до цих вимог, то в такому випадку відповідальність стає властивістю особистості, відбувається перехід зі сфери необхідного в сферу суцього. Таке понаднормативне ставлення до обов'язків та реалізація їх в соціально значущій поведінці і діяльності і є внутрішньою відповідальністю особистості...» [4, 88]. Отже, якщо зовнішня відповідальність виступає як сукупність вимог, які ставить перед людиною суспільство, група, конкретна ситуація, то міра реалізації цих вимог з врахуванням внутрішніх можливостей і вольових зусиль становлять внутрішню відповідальність особистості. Зовнішня і внутрішня відповідальність – це не різні види відповідальності, це – різні рівні її прояву на різних ступенях розвитку групових, моральних відносин, що ще раз підкреслює ієрархізованість цього утворення.

Л.П.Татомир констатує, що розвиток відповідальності пов'язаний з ростом інтелектуальних можливостей особистості та її свідомості. Цей розвиток проходить ряд стадій, від зовнішньо-орієнтованих форм прояву відповідальності до внутрішніх, які характеризуються зростанням

свідомості, критичності, вмотивованості та опосередкованості. Відповідальність виникає на певному етапі морального розвитку особистості. Моральні норми усвідомлюються нею, визнаються чи не визнаються, переходять чи не переходять у внутрішню спонукальну силу, що стимулює діяльність певної спрямованості [10].

Когнітивні уявлення особистості про моральні норми поведінки і перетворення їх у внутрішні регулятори поведінки та діяльності й становлять сутність процесу розвитку та виховання моральної відповідальності. У процесі життєвого шляху розвиток відповідальності відбувається в напрямку від об'єктивної до суб'єктивної. За цей час вона проявляється у таких формах: відповідальність як з зовні задана необхідність на ранніх етапах розвитку особистості, відповідальність як усвідомлена необхідність у підлітковому віці, відповідальність – потреба у юнацькому віці.

І.С.Булах, досліджуючи генезу становлення відповідальності в період дорослішання, характеризує відповідальність як інтегративну властивість особистості, що виникає в результаті синтезу в свідомості та самосвідомості різних форм (сорому, вини, гідності, совісті) та позитивних якостей (чесності, справедливості, співпереживання та ін.) і вказує на специфіку становлення цього особистісного утворення, яке полягає у тому, що у підлітків молодшого віку якісно змістовнішою виявляється дисциплінарна відповідальність, середнього віку відповідальність за себе, старшого – відповідальність за інших [1, 246].

Як бачимо, відповідальність особистості тісно пов'язана з її свободою, ставленням, самосвідомістю, локусом контролю. Ці зв'язки є неоднозначними як на різних етапах онтогенетичного розвитку особистості, так і в індивідуальному плані.

Доповнює загальне уявлення про особливості становлення відповідальності аналіз зарубіжних досліджень.

Так, згідно гуманістичної теорії формування відповідальності сприяє загальнолюдському розвитку, так само як і прогресу окремого індивіда. «Якщо освіта буде спрямовувати людину до усвідомлення своїх вищих потреб, до їх актуалізації, якщо вона буде сприяти самоактуалізації людини, то дуже скоро ми зможемо спостерігати розквіт цивілізації нового типу. Людина стане більш відповідальною за свою долю, буде керуватися цінностями розуму, перестане бути байдужою до навколишнього...» [5, 207]. За К. Роджерсом, формування відповідальності сприяє процес унікального синтезу внутрішніх переживань – сприймань, які необхідно стимулювати в процесі психолого-педагогічної роботи. К.Роджерс в своїх роботах не робить опису і роз'яснення механізмів

становлення відповідальності, він лише констатує факт необхідності її усвідомлення і інтеграції в структуру ціннісних орієнтацій особистості. Представники гуманістичного підходу висувують вимоги про обов'язкову наявність почуття відповідальності як центральної і професійної особистісної якості особистості, яка працює в сфері «людина - людина». Поняття відповідальності і самоактуалізації взаємозамінні: в процесі самоактуалізації людина стає відповідальнішою, а, підвищуючи рівень відповідальності, вона, в свою чергу, підвищує рівень самоактуалізації [5].

Специфічною характеристикою відповідальності в теорії А.Маслоу є те, що її формування надзвичайно суб'єктивне, відповідальність виступає суто індивідуальною, внутрішньоособистісною якістю, відносно автономним від цінностей суспільства. Самореалізація і здібності в авторській теорії є основними атрибутами ціннісної сфери особистості [4].

Проблему відповідальності з погляду зовнішніх і внутрішніх факторів, але в динаміці вікового розвитку, розглядає Ж.Піаже, роблячи основний акцент на вивченні внутрішнього боку відповідальності. Він розробив двостадіальну схему відповідальної поведінки, де визначав відповідальність як один із окремих аспектів загального процесу морального розвитку. На думку автора, розвиток відповідальності у дитини йде від об'єктивного до суб'єктивного напрямку. Діти засвоюють зразки соціальної поведінки спочатку завдяки пізнанню і виконанню правил різних ігор. Важливу роль при переході від об'єктивної відповідальності до суб'єктивної грає кооперація, співробітництво. Вченим виокремлено сім стадій розвитку моралі на прикладі засвоєння дітьми правил гри, що поділяються на дві основні групи («кущі») – «практичні правила» (4 стадії) і «усвідомлення правил» (3 стадії). Пізніше виділені «кущі» сформулювалися у дві стадії морального розвитку індивіда: морального реалізму й автономної моралі. Моральний реалізм переборюється до 8-9 років. До 11-12 років у дитини формується автономна мораль [7]. Ж.Піаже бачив рушійні сили розвитку відповідальності особистості в подоланні її когнітивної незрілості й емоційного почуття поваги до старших. Потрібен перехід від егоцентричної перспективи, де дитина є центром усього світу, до релятивістської, де вона здатна включати у свій світ інших людей і ставити їх на своє місце. Підкреслюючи специфіку розвитку відповідальності від зовнішньої детермінації до внутрішньої, Ж.Піаже вказує на необхідність прийняття до уваги відповідальності інших людей, які оточують людину, що розвивається [7].

Продовженням ідей Ж.Піаже вважають теорію відповідальності, створену Л. Колбергом. Так, Л.Колберг в своїх дослідженнях з'ясував зв'язок між розвитком когнітивних структур та становленням моральних почуттів і дій індивіда. Автор виділяє три рівні та шість ступенів розвитку моральних суджень особистості. «Перший рівень – доугодний (передконвенційний) – включає два ступені. На першому ступені моралі індивід уникає порушень правил, має місце слухняність в ім'я слухняності. Головними спонуками правильної поведінки є уникнення покарання і визнання вищої сили влади. На другому ступені, для якого характерним є індивідуалізм, інструментальна мета та обмін, дотримання правил має місце тільки тоді, коли це відповідає життєвим інтересам особистості, оскільки її поведінка спрямована на реалізацію власних інтересів та потреб. Правильною поведінкою є та, що є справедливою, відповідає рівному обміну, домовленості, договору. На другому рівні розвитку, рівні традиційної (конвенційної) моралі, також виділено два ступені. Цей ступінь – ступінь взаємних міжособистісних очікувань та підкорень, коли індивід живе у відповідності з очікуваннями близьких йому осіб або того, що люди взагалі очікують від інших в ролі сина, брата, приятеля тощо. Для особистості на цьому ступені розвитку моралі важлива наявність добрих мотивів, пов'язаних з турботою про інших, ставлення до оточуючих на принципах довіри, толерантності, поваги та вдячності. Мотивами правильної поведінки є потреба бути моральною людиною у власних очах і очах оточуючих, турбота про інших, бажання зберігати правила й авторитети, які стереотипно підтримують добру поведінку. На четвертій ступені – ступені соціальної системи і совісті, особистість виконує справжні обов'язки, з якими погодилася, підтримує закони, правильно сприймає те, що жертвовно робиться для суспільства, групи чи організації. Третій рівень морального розвитку автор називає як принципівий (постконвенційний). Для п'ятого ступеня характерна єдність соціального договору та індивідуальних прав людини. Головними мотивами поведінки виступають: а) почуття обов'язку перед законом у зв'язку з прийняттям соціального договору і збереженням вірності законам заради благополуччя та захисту прав людини; б) почуття договірної зобов'язаності, вільного володіння ним у зв'язку з сім'єю, дружбою, довір'ям, зобов'язаннями працівника; в) турбота про те, щоб закони і зобов'язання ґрунтувалися на раціональному обдумуванні всезагальної корисливості, вищого добра для найбільшого числа людей. На останньому, шостому ступені – ступені універсальних етичних принципів, суб'єкт дотримується самостійно вибраних норм та правил. Головним мотивом моральної поведінки є віра розумної людини в

обґрунтованість універсальних етичних принципів та почуття особистої відданості їм. Як бачимо, дослідник пов'язує рівень розвитку відповідальності з розвитком здатності прийняти ту чи іншу роль, соціальну позицію, що забезпечується рівнем розвитку інтелекту. Рівні розвитку відповідальності Л.Колберг визначав шляхом аналізу аргументів – мотивів однієї і тієї ж поведінки на різних етапах розвитку особистості. При цьому:

- а) кожному рівню відповідає своєрідний розв'язок однієї і тієї ж моральної проблеми, яка ґрунтується на певній соціальній позиції;
- б) кожний наступний рівень більш генералізований, абстрагований, логічний і в цьому розумінні більш адекватний, ніж попередній;
- в) кожний рівень реорганізує попередній, включаючи його як свою частину [9, 64].

На думку Л.Колберга, досягнення визначеного рівня морального розвитку припускає специфічний досвід взаємодії із соціальним середовищем, а моральна свідомість сприяє наявності можливостей для прийняття різних ролей.

Цікавою є концепція К.Хелькама, в якій відповідальність розглядається у її перспективному значенні. Автор виділяє ряд стадій та критеріїв відповідальності у залежності від вікових періодів розвитку особистості:

- на першій стадії об'єктивної відповідальності критерієм виступає конформність стосовно зовнішніх правил. Відсутнє розрізнення внутрішньої та зовнішньої причинності в характеристиці такого типу поведінки;
- на другій стадії гетерономної суб'єктивної відповідальності її критерієм виступає визнання негативних намірів центральними. Диференціюються негативні наміри і випадкові результати, але позитивні наміри не беруться до уваги;
- на третій стадії автономної суб'єктивної відповідальності критеріями виступають особисті мотиви дії, незалежність поведінки індивіда від впливу оточуючих груп. Для цієї стадії його намір визнається центральним, визначальним моментом дії;
- на четвертій стадії відповідальності як соціальної повинності критеріями виступають почуття обов'язку, свободи. Вважається, що людина є носієм правил певної соціальної системи, і її обов'язок – є дотримання цих правил;
- п'ята стадія перехідної відносної відповідальності характеризується тим, що тут критеріями виступають усвідомлення соціальних норм і

правил поведінки у відповідності з власними мотивами та намірами. Сама відповідальність залежна від того, яким чином вона визначається й усвідомлюється самою особистістю, виходячи з її моральних переконань;

– на шостій стадії обґрунтованої відповідальності критерієм виступає незалежність та переконаність. Усвідомлення моральної норми залежить від прийнятих людиною моральних принципів, що дає їй моральну автономію та можливість самостійного вибору рішень [9, 67].

Цікавими є дослідження Ф.Хайдера, який у якості критеріїв відповідальності приймає здатність протистояти провокуючим обставинам, диференціює прямі наслідки дії від ненавмисних, але передбачуваних. Він виділяє наступні стадії відповідальності:

- генералізована відповідальність, коли особистість відповідальна за будь-які наслідки таких дій, в яких вона брала участь або з якими була пов'язана яким-небудь чином;

- власна відповідальність, де індивід відповідальний лише за те, що ним безпосередньо зроблено, незалежно від результату (випадкового, умисного чи передбачуваного);

- диференційована відповідальність, при якій суб'єкт відповідає за будь-який передбачуваний результат дії, незалежно від того, був він умисний чи ні;

- усвідомлювана відповідальність, коли особистість відповідальна не тільки за свої наміри та наслідки їх реалізації, але й за значення, яке вона надає зовнішнім факторам і які внаслідок цього так чи інакше впливають на результат дії;

- повна відповідальність, при якій індивід повністю відповідальний за хід, результати та наслідки дії, якими б не були умови її протікання [9, 68].

Дослідник розглядає відповідальність в залежності від вирішального значення зовнішніх умов, за яких відбувається дія, підкреслюючи, таким чином, особливе значення впливу зовнішніх обставин як на результат вчинку, так і на міру відповідальності особистості.

Отже, відповідальність – складноорганізована особистісна якість, одна з найбільш загальних властивостей особистості, яка має зовнішню і внутрішню структури. Зовнішня структура складається з трьох елементів: суб'єкта, об'єкта й інстанції. Внутрішня структура відповідальності – представлена у взаємозв'язку наступних компонентів: когнітивного (передбачення наслідків власної діяльності, правильне усвідомлення особистістю соціальних норм відповідальної поведінки); емоційно-мотиваційного (усвідомлення суспільних цілей і цінностей як особисто значущих при здійсненні діяльності, мотивація соціально-відповідальної

поведінки, емоційне переживання з приводу справи, що виконується як компонент відповідальності) та поведінкового (систематичне виконання своїх обов'язків, доведення дорученої справи до кінця, вибір та дотримання визначеної лінії поведінки як компонент відповідальності).

Таким чином, становлення відповідальності пов'язане з ростом інтелектуальних можливостей особистості та її свідомості і проходить ряд стадій, від зовнішньо-орієнтованих форм прояву відповідальності до внутрішніх, які характеризуються зростанням свідомості, критичності, вмотивованості та опосередкованості, тому потребує подальших наукових пошуків.

Література

1. Булах І.С. До проблеми су'єкт-суб'єктної взаємодії в педагогічному процесі // Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – Т. 5. – Ч. 6. – Київ: 2003.

2. Костюк Г.С. Розвиток і виховання // Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / За ред. Л.Н.Проколієнко. – Київ: Рад. школа, 1989.

3. Леонтьев А.Н. Деятельность и личность // Хрестоматия по психологии личности. (Ред. Д.Я. Райгородский). – Самара: Изд-во Дом «Бахрах», 1999. – Т. 2.

4. Маслоу А. Мотивация и личность: Пер. с англ. – Санкт-Петербург: Евразия, 1999.

5. Муздыбаев К. Психология ответственности. – Ленинград: Наука, 1983.

6. Минкина Н.А. Воспитание ответственностью. – Москва: Высшая школа, 1990.

7. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология. – Москва: Наука, 1969.

8. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – Москва: Педагогика, 1976.

9. Савчин М.В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості. Дис. ... докт. психол. наук. Інститут педагогічної і психологічної професійної освіти АПН України. – Київ: 1997.

10. Татомир Л.П. Відповідальність школяра як основа становлення його зрілості // Ціннісні орієнтації в громадянському становленні особистості. – Київ-Дрогобич: Відродження, 1998.